

ארץ-ישראל כנקודת חיבור בין תעלת סואץ להודו

בעקבות ספרו של דן דינר על "פלשתינה-א"י ומלחמת העולם השנייה,
1935-1942", הוצאת מאגנס, ירושלים, 2024, 271 עמ'



ירון פשר

מי שעוסק שנים בהיסטוריה של מלחמות העולם והשואה ובתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, פגשתי אינספור ספרים העוסקים במלחמת העולם השנייה. אולם ספרו של דן דינר מצליח להפתיע ולעיתים אף לטלטל את התודעה. זהו ספר החורג מן המסלול ההיסטוריוגרפי המוכר, ומעמיד את פלשתינה-א"י המנדטורית לא רק כצופה מהצד, אלא כציר אנאליטי חדש להבנת תהליכים גלובליים. במרכז ניצבת תזה פורצת דרך: לראות את מלחמת העולם השנייה מנקודת המבט של המזרח-התיכון, ובעיקר של ארץ-ישראל, ולהבין אותה מתוך הקשרים קולוניאליים ולא רק אירופיים. הספר הזה הוא טור דה פורס היסטורי. הוא נקרא בנשימה אחת, וניכר כי מדובר בלא פחות מיצירת מופת – מעשה ידי אמן. דינר מפגין כאן את שיא כוחו כהיסטוריון. יחד עם זאת, זה אינו ספר לקורא ההדיוט, ובוודאי לא מדובר בספר להעברת הזמן בשדה תעופה, אף כי האריזה של הוצאת מאגנס מאוד נוחה לקריאה. המחבר מנגיש סינתזה של שתי-וערב שזורה באירועים

ד"ר ירון פשר מרצה בחוג הרב תחומי ובחוג ללוגיסטיקה במכללה האקדמית גליל מערבי. מרצה אורח באוניברסיטת אפליישן סטייט שבצפון קרוליינה במרכז ללימודי יהדות ושואה. מתמחה בהיסטוריה צבאית ודפלומטית ובמחקר השוואתי של מלחמת העולם השנייה והשואה.

דיפלומטיים, אנקדוטות מפתיעות המתחברות לכדי תמונה כמעט בלתי אפשרית, ויחד עם זאת כזו שכן מתקבלת, ומשקפת היגיון רב שקל מאוד להתחבר אליו. הממד הלוגיסטי בספר מאוד דומיננטי, והוא עובר כחוט השני בכל הפרקים, כאשר הדלק עבור מוביליות של מטוסים, כלי שיט וכלי תחבורה צבאיים – הופך ליעד אופרטיבי לא רק של היטלר בקווקז, אלא גם של הבריטים במזרח-התיכון. בתוך כל זה עוסק הספר גם בזיקה הבריטית לתנועה הלאומית הערבית על חשבון התנועה הציונית, וגם כאן הודו היא הציר המרכזי: תחת שלטונה, ובראש ובראשונה בהודו, חיו יותר מוסלמים מבכל אימפריה אחרת.

רבדים נסתרים של ההיסטוריה

כבר בעמודים הראשונים מציב דינר הגדרה לפרדוקס היישובי: השתתפות אקטיבית של היישוב היהודי בארץ-ישראל במלחמה עולמית, שלכאורה לא נגעה ישירות בקרקע המקומית, לא איימה עליה מיידית, ולא התפתחה מתוכה. הוא מבחין בין שני צירים גאופוליטיים מרכזיים: הציר האופקי, המוכר יותר (גרמניה – אירופה – המזרח והמערב), לבין הציר האנכי, שהוא לדבריו הציר המודרך מתוך נקודת מבט קולוניאלית (האוקיינוס ההודי – תת-היבשת ההודית – המזרח התיכון – ארץ-ישראל – דרכה לאירופה). ההתבוננות במלחמה דרך הציר האנכי, כלומר דרך הפריזמה של המרחב הקולוניאלי, מגלה רבדים נסתרים של ההיסטוריה, כאלה שנותרו מחוץ לנרטיב האירופי המרכזי אך חיוניים להבנת אופייה הכולל של המלחמה. לפי קריאה זו, היישוב היהודי בארץ-ישראל נתפס בעיני קובעי המדיניות בלונדון כקצה מערכת ההגנה האימפריאלית של בריטניה, הממוקם בשוליים הגאוגרפיים והפוליטיים של תת-היבשת ההודית. לפיכך, בריטניה לא ראתה בו שותף אסטרטגי או נכס ביטחוני מהותי, אלא שחקן זוטור בתוך מערכת גלובלית מורכבת, הנתונה בסכנת התפרקות הולכת וגוברת. דינר מדגיש, כי היחס הבריטי ליישוב לא הונחה מתוך אנטישמיות גזענית או מתוך טינה דתית-תרבותית, אלא נגזר מעקרון אימפריאלי-מערכתי שביקש בראש ובראשונה לשמר יציבות שלטונית, למנוע עימותים מיותרים בזירות רגישות, ולשמר את גרעין הכוח של האימפריה.

על פי התזה שמציע דינר, המדיניות הבריטית הייתה פרגמטית, שמרנית ולעיתים קרת רוח. היא ביקשה להימנע מהתערבות רגשית או מוסרית, גם במצבי חירום הומניטריים – כולל כאשר היה מדובר בהצלת יהודים מאירופה. ניתן להבין את עקרונות הפעולה של בריטניה כמעין חיקוי של המודל הרומאי העתיק – Pax Romana – אותו שלום רומאי שנשמר במשך מאות שנים באמצעות מנגנון של שלטון בלתי מתפשר בצד פשרות מקומיות. המדיניות הבריטית, בדומה לזו הרומאית, נשענה על תמהיל מאוזן של גביית מיסים, הענקת חופש פולחן דתי לפרובינציות, ושמירה על יציבות שלטונית בכל מחיר. בהקשר זה, היה שיקול-העל של בריטניה הצלת היהלום שבכתר האימפריאלי – הלא היא הודו – גם אם הדבר בא על חשבון אזורים אחרים,

או קבוצות מיעוט חסרות משקל אסטרטגי בעיני הבריטים. מבחינה לוגיסטית, שלטון בריטניה בהודו והמאבק על נתיבי האספקה והנפט דרך המזרח-התיכון, הפכו את האזור כולו ובעיקר את ארץ ישראל לנקודת מפתח במשחק האימפריאלי הגדול, שבו היהודים, הערבים והיישוב כולו נתפסו כפונקציה שולית אך רגישה.

כך נפתחה מלחמת העולם השנייה

הייחוד המתודולוגי של הספר בא לידי ביטוי כבר באופני הסידור וההצגה של חומרי: בניגוד להיסטוריוגרפיה הקלאסית, הסיפור אינו נפרש בסדר כרונולוגי מובהק ומדורג, אלא דרך מוקדים מרחביים או גאוגרפיים, שמרכיבים יחדיו תמונה מורכבת של תהליך גלובלי. דינר אינו מספר את ההיסטוריה של המלחמה פשוט כהשתלשלות של אירועים לפי ציר הזמן, אלא מבקש לחשוף כיצד מוקדים גאוגרפיים ובעיקר כאלה שנדחקו לשוליים של הזיכרון האירופי, פעלו כמנועים להבנת התמונה הרחבה. כך הוא פורש את סיפור השנים 1935–1942 דרך מרחב אחד מרכזי במיוחד: האוקיינוס ההודי, אשר נתפס כמרחב ימי כמעט ריבוני של האימפריה הבריטית, אחד מנתיבי השיט המרכזיים והחיוניים לשימור הקשר האסטרטגי בין לונדון להודו וליתר חלקי האימפריה. בתוך פרספקטיבה מרחבית זו, נבחנת מחדש גם מקומה של ארץ-ישראל, והיישוב היהודי שבתוכה: לא עוד כמרכז מוסרי, תרבותי או היסטורי, כפי שהרבה פעמים נטו להציגו בזיכרון הציוני, אלא כתחנה גאופוליטית במרחב לוגיסטי-אסטרטגי נקודת חיבור בין תעלת סואץ להודו, בין צפון אפריקה לחצי האי ערב, בין האינטרס הבריטי ליציבות האזורית. דינר מבקש לפרק את המטענים הסמליים שנכרכו בארץ-ישראל, ולהציג כיצד הבריטים ראו בה בראש ובראשונה פונקציה גאוגרפית במבנה האימפריאלי – לא מטרה אידיאולוגית ולא יעד ערכי.

במבט לאחור, הפלישה האיטלקית לאתיופיה באוקטובר 1935 מוצגת בספר כאקורד הפתיחה האמיתי של מלחמת העולם השנייה. לא הסכם מינכן, לא הפלישה הגרמנית לפולין אלא חבש. דרך ניתוח מבריק ומקורי, דינר טוען כי אירוע זה, שנתפס לעיתים כפרשייה מנותקת מזירת המלחמה האירופית, הוא למעשה נקודת זינוק להבנת הלך הרוח הגלובלי שהוביל לעימות הכולל. מכאן, מתקדמת הטענה באופן מדורג, עם דיון מעמיק במרד הערבי הגדול (1936–1939), בתגובת המנדט הבריטי ובאיזון הדק שהאימפריה ניסתה לכוון בין אינטרסים ערביים, ציוניים וקולוניאליים. כל זאת במסגרת מדיניות, שמטרתה לא הייתה פתרון של ממש, אלא דחיית הכרעה, במטרה לייצב את המערכת האימפריאלית ולא לערער אותה באמצעות בחירה חד-צדדית. הסתבכותם של העימותים האירופי והארץ-ישראלי נפרשת בספר כחלק ממערך סבוך שבו היישוב היהודי, אף אם נדחק לשוליים מבחינת סדרי העדיפויות של המעצמות, נוכח בתוך הסיפור העולמי ונגרר אל תוך מערכות גדולות ממנו. כך, גם אם אינו ניצב במרכז התמונה, הוא משתתף פעיל בה במובנים עמוקים, לעיתים מבלי שלשליטו המקומיים הייתה שליטה אמיתית על גורלם. זוהי אחת מן התובנות החשובות שהספר מציע –

קריאה מחודשת של ארץ-ישראל לא כקונטקסט פרטי או מקומי, אלא כחוליה נוכחת במארג גלובלי של אינטרסים, התנגשות כוחות ואילוצים אסטרטגיים.

אוויאן ובילטמור: שתי ועידות מכוננות

לאורך כל הספר ניכרת השפעה ישירה של היסטוריונים כמו א. ג'פ. טיילור, אנטוני ביוור, גרהרד ל. וויינברג וריצ'רד אוברי. טיילור, בספרו הפרובוקטיבי *The Origins of the Second World War* (1961), טען, כי היטלר מבחינה גיאופוליטית היה ממשיך דרכם של מדינאי המשטר הקודם, כמו גוסטב שטרזמן, שחתם על הסכם לוקרנו מול המערב ב-1925, או ואלטר רתנאו, שחתם על הסכם רפאלו מול בריה"מ ב-1922, ולא ראש כנופיה שהשתלטה על גרמניה, כפי שהוצגו הנאצים במשפטי נירנברג. ברוח זו, היטלר וסטלין בספר "מלחמה זרה" אינם עוד השחקנים הראשיים במחזה, אלא חלק ממערך רב-שחקנים, שבו גם איטליה, בריטניה, הודו ופלשתינה-א"י ממלאות תפקיד חשוב. אנטוני ביוור, שכתב רבות על המלחמה, ובמיוחד בספרו המקיף מ-2012, ציין את קרב חלקין גול (1939) בין בריה"מ ליפן על גבול מונגוליה-סין כנקודת מפתח שנשכחה מהזיכרון ההיסטורי. דינר מהדהד רעיון זה, כשהוא מצביע על קרבות שוליים כאירועים בעלי משמעות גלובלית.

גרהרד ל. וויינברג, אולי ההשראה הישירה ביותר לדינר (*A World at Arms*, 1999), נזכר במפורש בספר בשלמי התודות, הוא שכהיסטוריון הציב את השואה כציר בלתי נפרד מן המלחמה, כמו כן נחשב כחלוץ הראייה הגלובלית של הקונפליקט. דינר, כבן שיחו, מאמץ את גישתו, אך מחיל אותה על זירה שכמעט לא נחקרה גם על-ידי וויינברג עצמו: ארץ-ישראל והמרחב המזרח-תיכוני. מן הראוי לציין גם את ספרו של ריצ'רד אוברי, *Blood and Ruins* (2021), כנקודת מוצא תאורטית מרכזית: אוברי רואה במלחמת העולם השנייה את המלחמה האימפריאלית האחרונה – עימות עולמי שהחל למעשה כבר ב-1931 עם פלישת יפן למנצ'וריה. בדומה לגישתו של דינר, גם אצל אוברי מדובר בתפיסה גיאופוליטית רחבה של עימות בין ציביליזציות, ולא רק בסיכסוך טריטוריאלי-אירופי קלאסי.

הספר נכנס לעומק היסטורי נדיר בניתוח שתי ועידות מכוננות: ועידת אוויאן (1938) וועידת בילטמור (1942). באוויאן, דינר מראה כיצד מדיניות בריטית עקבית של שמירה על הסדר הקולוניאלי ולא חוסר אכפתיות בלבד, היא זו שעמדה בבסיס הסירוב לקלוט פליטים, כמו גם העובדה שהייתה למיטרד לא רק לתנועת החרם העולמי אלא גם לראשי הנהלת הסוכנות היהודית, שראו בה כמסכנת את המפעל הציוני. בוועידת בילטמור נחשפת התפנית התודעתית של התנועה הציונית. מהכרה בחשיבות הגולה והצלה, עובר הדיון לשאלת ריבונות. עם זאת, דינר מצביע על הפער בין ההצהרות הפוליטיות לבין יכולת מימושן בשטח. אולם הדינמיקה בין בן-גוריון, הכוכב העולה של תנועת הציונות, לוויצמן, שאיבד באותה ועידה את יוקרתו סופית, היא מרתקת בפני עצמה.

מצדה על הכרמל

אחת התרומות המרשימות של הספר היא פיענוח עומק של פרקים שנזכרו בשולי ההיסטוריוגרפיה: למשל, תוכנית מדגסקר ודווקא זו הפולנית (עמ' 127–130, 53). תוכנית מדגסקר, שעליה פינטזו הנאצים כבר ב-1938 ובמיוחד בין מאי לספטמבר 1940, על רקע הבליון במערב, אירועי דנקרק והפלרטוט על פלישה לבריטניה (מבצע ארי-ים), הייתה חסרת סיכוי מהצד הבריטי. צ'רצ'יל לעולם לא היה מסכים לתת לאוניות גרמניות גישה חופשית לשיט באוקיינוס ההודי.

נושאים נוספים שמהווים נקודת מבט מעניינת הם המרוץ של צ'רצ'יל – אותו מכנה דינר "איוולת" – לכיבוש איי הדודקנז ביוון, ניסיון לשכוח את הכישלון בגליפולי ב-1915; וגם האובססיה של הס"ס באיסוף 1,700 יהודי רודוס בקיץ 1944. אלה תוספות מעניינות מאוד להיסטוריוגרפיה, ובפרט לקורא העברי שנחשף כאן לראשונה לנתונים מפעמים. פרק נוסף, שמוקדש למאתיים ימי החרדה שעברו על היישוב בזמן שהקורפוס האפריקאי של רומל מאיים להכריע את המערכה באל-עלמיין, נותן פרספקטיבה מעניינת על הפער בין מוכנות לכוונות בתוכנית "מצדה על הכרמל". כל זאת על רקע האדישות הבריטית, שהתמקדה בהיערכות של חברת "סולל בונה" להרחבת נתיבי תנועה בעיראק ולהקמת גשרים נוספים על נהר הפרת, למקרה שאלכסנדריה תיפול בידי רומל ואז ייסוגו הבריטים מארץ ישראל.

ישנן בספר גם כמה אנקדוטות מעניינות: פציעתו בעין של משה דיין מירי צלף צרפתי, שמקבלת תווית של תקרית במסגרת מלחמת העולם השנייה ולא של עימות יהודי-ערבי על פלשתינה; הנסיעה של בן-ציון נתניהו יחד עם הלל קוק (המוכר יותר כפיטר ברגסון) לארצות הברית בדרישה להקים צבא יהודי, משימה שבמהרה הופכת להקמת הוועד לענייני פליטים ולנאציזם הצלה של יהודי אירופה. ההפצצות של מטוסים איטלקיים בחיפה כבר ביולי 1940, ובתל-אביב בספטמבר עם 140 הרוגים בצומת הרחובות בוגרשוב-טרומפלדור, יחד עם תקיפות של ה"לופטוואפה" הגרמני בארץ-ישראל, (הפחות ידועות ואף נשכחות), בחיפה וגם בתל-אביב ביוני 1941 – שבוע בדיוק לפני מבצע "ברברוסה" ובהן 12 הרוגים ברחוב מרמורק בתל-אביב, סמוך לכיכר "הבימה", ומספר דומה של פצועים, נותנים לספר הזה משנה תוקף לתזה שהוא מציג, עם זווית ראייה כל כך לא שכיחה. הפרק העוסק באסון ה"סטרומה" גם הוא נבחן מפרספקטיבה שונה מדרך כלל – לא זו הבריטית והיהודית, אלא הרומנית והרוסית. השאלה מדוע צוללת סובייטית זיהתה דווקא בסירה אזרחית עלובה מטרה ראויה לטיל טורפדו, מוצאת את תשובתה בגיאוגרפיה הפוליטית של הים השחור במהלך המלחמה, כשהיא מצביעה על קונסטלציה פוליטית מטולאת ויוצאת דופן שהתקיימה ברומניה.

שפה, זיכרון, והיעדר המימד האנושי

לצד עוצמתו המושגית והפרשנית של הספר, ניכרת גם מיגבלה מסוימת: היעדר

הקול האישי. הספר כמעט ואינו כולל עדויות חיילים, יומנים או תיאורי חוויות מן השטח – טכניקה שאנטוני ביוור הירבה להשתמש בה בספריו על סטלינגרד ונפילת ברלין. בכך מתפספס הפוטנציאל לחיבור רגשי עמוק יותר עם הקורא. זהו ספר של היסטוריון-אמן, אך גם של מרחק מחווית היום-יום. הסינתזה של המקורות היא מושלמת, וניתוח הטקסטים הארכיוניים מתוך פרוטוקולים של ישיבות הופכים את הספר הזה ליצירה יוצאת דופן גם עבור כל חוקר והיסטוריון העוסק בתחום. ליקוי נוסף שקיים, אולי, הוא התיקוף שניתן לספר על ציר הזמן. הספר מצביע על פתיחת הקונפליקט בשנת 1935, אך הוא אינו מסתיים בשנת 1942. חלק גדול מהספר עוסק גם באירועים המתרחשים בשנת 1944 – כמו מבצע "אוברלורד" ומבצע "באגרטיון", שני ה-D-Day's: זה של נורמנדי וזה הסובייטי – שניהם, אגב, ביוני אותה שנה – כמו גם המערכות בזירה הפאסיפית מול היפנים בקוהימה, או ג'ימה, אוקינאוה ומונטה קאסינו באיטליה. כולם חלק מקונפליקט שממשיך מעבר לציר הזמן הנקוב ומופיעים בספר. הדיוק בפרטים הוא כוחו הגדול של דינר והוא גם סייגו. ייתכן כי התרגום מגרמנית מכתוב לעיתים שפה פילוסופית-תיאורטית מעט יבשה, העשויה להקשות על קורא פוטנציאלי, שאינו בקיא בשיח ההיסטוריוגרפי. עם זאת, הפסיפס ההיסטורי הוא מרהיב ומפעים. הוא מלהטט בין הזירות כלוליין ההולך על חבל דק, ולעיתים נדמה כי אפשר כמעט לאבד את הקרקע מרוב אינפורמציה ומעומס של זירות. ובכל זאת, די לקרוא מספר עמודים, כדי להבין מיד שמדובר ביצירה אינטלקטואלית נדירה.

סיכום: מסגרת מושגית חדשה

לפנינו לא רק ספר היסטוריה. הוא הצעה לקרוא את ההיסטוריה מחדש. הוא מאתגר את הנחות היסוד הציוניות, מציב את ארץ-ישראל בתוך קואורדינטות חדשות, ומבקש מאיתנו לשאול מה באמת הייתה המשמעות של המלחמה הגדולה – לא רק באירופה, אלא גם בשוליים. כשקוראים בספר, קשה שלא להתחיל להבין פתאום את האדישות של מנהיגי המעצמות לנוכח זוויות השואה. רצף האירועים שעמדו לנגד עיניהם מדי יום, שעה בשעה, על פני כל הגלובוס, גימד – שלא בצדק ובצורה נוראית – את ממדי ה"פתרון הסופי". כמות האבדות שעליהן הם היו אחראים בעצמם, דחקה ככל הנראה את יכולתם להפנים בזמן אמת את שהתרחש. ככל שקוראים בספר הזה יותר, כך מבינים יותר את ההיקפים העצומים של אותה מלחמה.

אי אפשר שלא להיזכר ב-7 באוקטובר כשקוראים את הספר הזה. נקודות על המפה, כמו מיצרי באב אל-מנדב ומהלכי הצי האיטלקי סביבם, נתיבי שיט באוקיינוס ההודי, הכיבוש הבריטי של איראן יחד עם בריה"מ – שיצר אפיק לוגיסטי והתגלה כעורק החיים היבשתי של הקואליציה האנטי-גרמנית, או הביצועים הבינוניים של משטרת המנדט מול המרד הערבי, כתוצאה מרפורמות של הלורד פלומר, הנציב הבריטי, לצמצום מצבת כוח האדם, (קונספציה שתושבי המנדט שילמו עליה במחיר דמים –

יהודים, ערבים, בריטים), כל אלה מעלים שאלות מאוד רלוונטיות למצב הגיאופוליטי שבו נמצא האזור גם כיום. אולי ערב מלחמת עולם שלישית, ואולי בדיעבד כבר שלוש וחצי שנים בתוכה, מאז פלש צבא רוסיה לאוקראינה בפברואר 2022. מומלץ לקרוא את "מלחמה זרה" פעמיים: בראשונה כהיסטוריה, ובשנייה כביקורת על הזיכרון. כך אולי נצליח להבין לא רק מה קרה – אלא גם מה לא קרה, ומה חלק בחרו לשכוח.

"בתקופת הרפורמה / ההפיכה המשפטית, גיליתי לתדהמתי שבניגוד למה שחשבתי כל חיי, אני לא חילוני. אני אדם דתי. באמת. מאמין בדת המשפט. הבנתי את זה כשהתמלאתי תחושות של זעם אמיתי לנוכח מה שהרגיש לי כחילול הקודש. אני בעולם המשפט מאז 1992 ואני באמת ובתמים מאמין, שכל בני האדם נבראו שווים ושלכולם יש זכות לחירות ולצדק. את כל חיי המקצועיים הקדשתי למימוש של זה בפועל בסמטאות האחוריות של החברה שלנו, ופתאום מי שחשבתי שהם שותפים לדרך, בגדו בה. התגלו לא כדוברי אמת. כולל מורים גדולים ואהובים שלי שלימדו אותי ושזכיתי לעבוד איתם, והנה בשעת המבחן גיליתי שהם מזויפים או יותר נכון מזייפים. שרים שירים אחרים. מספרים בדעות על המצב בעולם ומלמדים את ההמונים, שעליונות המשפט זה עליונות השופטים. והייתה גם מלומדת ותיקה שלימדה ש"בית המשפט – עליון!". בדיוק הפוך לדמוקרטיה הליברלית שבה אין מלך ואין מועצת חכמים ואין כהן גדול, שפונים אליהם לקבלת האישור האחרון. מילא כשאלה הדיוטות, אבל כשמומחים למשפט אמרו זאת חשתי שבית הכנסת שלי מחולל".

”

**פרופ' יובל
אלבשן,
בפייסבוק,
14.2.2025**